

УДК 332.3

М. Б. Данчук,
ст. викладач, Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького

ЕКОНОМІЧНА СФЕРА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ: ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ

Проаналізовано історичний погляд на проблему природокористування в її сучасному розумінні як на триєдиний процес використання, охорони, і відтворення двоєдиних компонентів екологічної системи — природного життєвого довкілля та його ресурсів. Це дозволяє з достатньо чітких наукових позицій підійти до розгляду сучасної проблеми збалансованого природокористування в контексті розвитку світової економіки.

The article analyses historical view to the problem of nature management in modern comprehension as well as triune process of utilization, protection and reproduction of twounited component of ecological system — natural environment and its resource. That allow enough faithfully handle a problem of balanced use of nature resources in world economic context.

Ключові слова: суспільство, природні ресурси, антропогенне навантаження, біосфера, антропосоцігенез.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Визначити місце економіки в житті сучасного суспільства і людини. Постановка питання саме таким чином є не просто необхідною, але й історично зумовленою, оскільки криза природного довкілля та проблеми економіки — це два вємопов'язані між собою явища.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Вагомий внесок у розв'язання питань збалансованого природокористування в контексті розвитку світової економіки зробили О.А. Веклич у праці "Эколого-экономические противоречия", І.М. Грабінський у праці "Сучасні економічні системи", Я.В. Кульчицький — "Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації сучасних еколого-економічних систем", Т.Ю. Туниця — "Збалансоване природокористування" та ін.

Наукові здобутки вчених мають важливе значення для сталого раціонального природокористування: у них обґрунтовано принципи і методи збалансованого природокористування [3; 7], дано аналіз суб'єктивним чинникам формування соціально-екологічних суспільних відносин [9]. Однак питання функціонування суспільства і природних ресурсів потребують подальшого глибокого дослідження, оскільки усі процеси пов'язані з використанням людиною природних багатств землі, характеризуються динамічністю.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

На основі аналізу сучасного стану розвитку людської цивілізації поставити питання щодо глибокого усвідомлення нової залежності людини від природи. Людство повинно рішуче позбавитися ілюзії своєї незалежності від природи. Це допоможе вирішити надзвичайно актуальну проблему вижи-

вання і довготривалого сталого розвитку сучасного суспільства.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Поширений погляд розглядати економіку як капіталістичну форму ведення господарства є досить вузьким і стоїть на заваді розвитку самої економічної науки, зводить її до абстрактної ланки суспільно-економічної та суспільно-екологічної системи. В міру такого підходу випадає ключова функція економіки, а саме: виступати посередником між людиною і природою в процесі господарської діяльності людини. Економіка як сфера виробничої діяльності людини виконує саме "природокористуючу" роль. Природокористування є ключовим поняттям для розуміння категорії "економіка". В протилежному випадку має місце домінування економічної точки зору, яка надає перевагу категорії "вартість". Звичайно, такий підхід не зменшує престиж економіки, проте зумовлює необхідність розкриття її глибинного змісту, проникнення в масштаби економічної парадигми мислення.

Актуальність постановки питання саме таким чином є не просто необхідною, але й історично зумовленою, оскільки криза природного довкілля та проблеми економіки — це два вємопов'язані між собою явища. У минулому в нас викликали тривогу наслідки економічного зростання для довкілля. Сьогодні нас не можуть не тривожити наслідки екологічного стресу — погіршення якості ґрунтів, водного режиму, стану атмосфери і лісів — для економічного розвитку в майбутньому. Зовсім нещодавно ми констатували різке зростання економічної взаємозалежності між країнами світу. Зараз ми повинні звикати до такого поняття, як прискорений розвиток екологічної взаємозалежності країн. Екологія та економіка все більше перплітаються між собою — на місцевому, регіональному, національному та глобальному рівнях, — формуючи складний комплекс причин та наслідків.

Кількість благ, які породив бурхливий економічний розвиток ХХІ ст., спричинила одночасно і антропогенне навантаження на природне середовище внаслідок функціонування неадекватної моделі природокористування. Описуючи і вивчаючи економічні процеси, ми забуваємо, що будь-яка система розвивається за рахунок її зовнішнього середовища. Відповідно в будь-якому середовищі як надсистемі мають місце компенсаторні реакції, які сприяють підтримці порушеного стану рівноваги дина-

мічного середовища, в якому відбуваються біологічні процеси. До того часу, поки інтенсивність порушень в екосистемах менша або рівна спроможності системі протистояти таким порушенням, розвиток відбувається безконфліктно. Проте у випадках, коли руйнування перевищує утворювальні процеси, настає криза взаємовідносин між економічною системою та екосистемою. Оскільки функціонування господарських процесів відбувається в природному середовищі, руйнування середовища неминуче стає катастрофою для всієї системи. Звідси можна зробити висновок, що природа є середовищем життя людей і є для них найвищою цінністю.

Маємо ситуацію, коли зростання видимого добробуту, незліченної кількості благ, прямо пропорційна антропогенному навантаженню на природне середовище. Порушується рівність швидкостей прямого і зворотного процесів. Видимий добробут приховує в собі видиму і невидиму загрозу з боку природного середовища. Суперечливість ситуації полягає в тому, що людство своєю продуктивною живою працею руйнує саму основу існування людини-виробника.

В історичному контексті можемо простежити, що перші кризи у взаємовідносинах людини і природи не були глобальними і стосувались тільки частини населення планети і окремих елементів біосфери, коли економіка ще мала характер привласнюючого господарювання, коли соціальні відносини формувались залежно від відносин "людина — природа", зберігалась гармонія у відносинах людини і природного середовища. Проте не варто спрощено вважати, що примітивні форми природокористування не були пов'язані з надмірним антропогенним навантаженням на природу.

Ще на початку зародження цивілізацій, людство було здатним винищити ряд біологічних видів, здійснити вплив на більшість біосистем суходолу. "Людина розумна" майже із самого початку свого існування виявила такий ступінь впливу на природу, який не зіставний із впливом будь-яких інших істот, а також набула якостей, які потенційно можуть спричинити катастрофічні наслідки, причому не тільки для безлічі інших мешканців планети, але і для себе самої. Людина завдяки своєму інтелекту може не тільки пристосовуватись до навколишнього середовища, а й модифікувати його на свою користь. Навіть прадавні землеробські цивілізації, які намагались розумно використовувати біоси-

стеми, не змогли уникнути надмірних антропогенних навантажень. Особливо це проявилось в посушливих зонах, де споруджувались іригаційні системи, інколи надто потужні, інколи принципово недоречні. Осіле землеробство та скотарство провокувало подекуди екологічну кризу внаслідок випалювання великих територій і знищення рослинності, неможливість забезпечити зростаючі споживчі потреби за рахунок виключно екстенсивного господарювання. Загибель деяких центрів цивілізації на Американському континенті, яка за характером природокористування була передусім землеробською, деякі експерти пов'язують із знищенням екосистем при будівництві мегалітичних споруд [6]. І навпаки, поміркований антропогенний тиск відповідав тим умовам існування аграрних цивілізацій, за яких вони вдало використовували природні цикли (розливи Нілу із збагаченням ґрунтів мулом цивілізацією Стародавнього Єгипту [1; 3—9]).

Таким чином, антропогенний тиск та характер споживання людством природних ресурсів у доіндустріальну епоху, на рівні технологій використання вогню, ранніх іригаційних систем, загалом у ході розвитку землеробства і скотарства, супроводжується більш або менш локальними екологічними кризами, що дає привід констатувати постійну тенденцію антропогенного тиску на природне середовище та окремі екосистеми. З цього виходить, що активне землеробство впродовж століть пов'язане із широкомасштабним порушенням природного балансу, яке було настільки значним, що землеробство буквально змінило вигляд поверхні нашої землі. Кажучи про порушення екобалансу, слід підкреслити, що воно відбувається не тільки між різними видами рослин, але і між рослинами і тваринами. Причому значною мірою на збільшення тиску протягом століть вплинув остаточний широкомасштабний перехід до тваринництва, який став особливо руйнівним наприкінці минулого тисячоліття. Осіле скотарство, за якого велика кількість худоби скупчується на відносно невеликому просторі, веде до збіднення фітоценозу. Саме скотарство стало причиною знищення лісів, зміни ландшафтів та навіть кліматичних умов у ряді регіонів Центральної Європи та в Середземномор'ї.

Обсяги антропогенного навантаження на природне середовище значно зростали в процесі розвитку продуктивних сил та суспільних систем. Великі географічні відкриття спричи-

нили глобальну міграцію населення до Нового Світу, яка відбувалася декількома масовими хвилями. Слід відзначити, що міграційні процеси разом із збільшенням народонаселення, по суті, співпали із такими технологічними новаціями, як відкриття електрики, створення механічного транспорту, радикальне нарощування енергетичної потужності людства, передусім унаслідок широкого використання нафти і газу, "хімічна революція", що доповнило екстенсивне розширення цивілізації. Природокористування остаточно пододало "природобіологічні" межі, а парадигма цивілізаційного розвитку виявилася такою, що, вочевидь, виходить поза встановлені законами геології та біосфери рамки, це зумовило можливість катастрофічного перебігу подій у планетарному масштабі. На фоні надзвичайно швидкого приросту населення в ХХ та на початку ХХІ ст. надра планети почали виснажуватись, а природне середовище — втрачати здатність до самовідновлення так швидко, що розвиток людства втратив ознаки ресурсно-балансової системи [7, с. 71].

Особливо загрозлива ситуація виникла в Україні, що зумовлено її історичним розвитком. Серед головних глобальних факторів формування антропогенного навантаження в нашій державі слід відзначити високу історичну освоєність території, що зумовлюється важливим геополітичним розташуванням країни та наявністю багатого й різноманітного природно-ресурсного потенціалу.

Відсутність упродовж довготривалого періоду самостійності, напівколоніальний статус у складі різних країн призводили до безжалісного грабунку і експлуатації природних ресурсів. Антропогенний тиск проявлявся в масштабній вирубці лісів епохи раннього та середнього Середньовіччя, а пізніше, починаючи з кінця ХVІІ ст., особливо — з ХVІІІ ст., на території України спостерігалися й більш яскраві прояви репродуктивної діяльності. За підрахунками вчених, навантаження на атмосферу, гідросферу, педосферу на території України було в 5—15 разів більше, ніж на території інших республік колишнього Радянського Союзу.

В умовах панування командно-адміністративної системи економіка нашої держави формувалась без урахування потреб та інтересів її народу, з відсутністю об'єктивної оцінки екологічних можливостей природи. Внаслідок цього територія країни стала однією з екологічно "найбрудніших" економік — перенасичена хімічним, металургійними,

гірничорудними виробництвами із застарілими технологіями. На території України, що займала лише 2,7% території колишнього СРСР, на одиницю площі припадало промислових підприємств у 10 разів більше, ніж у Радянському Союзі загалом. Четверта частина промислових викидів колишнього Союзу ще й досі лягає важким тягарем на населення нашої держави та навколишнє середовище. За оцінками західноєвропейських експертів, у 1990 р. втрати України внаслідок погіршення екологічної ситуації становили 15—20% ВВП [3, с. 129—130].

Потрібно відзначити, що недооцінка значення екологічних проблем та природно-ресурсної бази існує, на жаль, в Україні і сьогодні. І тому вчення В.Вернадського про розумне перетворення первинної природи Землі, з метою зробити її здатною задовольнити всі матеріальні, естетичні й духовні потреби чисельно зростаючого населення, лишається поки що недосяжною метою, враховуючи фактори техногенних ризиків та зростання населення планети, й безальтернативною умовою сталого розвитку людства. Дослідження В. Вернадського, засвідчують також, що всі природні системи, як правило, функціонують на принципах саморегуляції і самоочищення [2, с. 20]. Реалізація таких принципів у економічній системі, впровадження їх у технології надзвичайно ускладнені, оскільки для сучасного економічного і технологічного мислення притаманне несприйняття самообмеження. Це породжує конфлікт між економічною діяльністю і природою, оскільки виробництво неможливе без використання природних ресурсів. Тому в системі природи супертехнології сучасного світу часто існують як чужорідні тіла. Недивно, що багато фахівців-економістів ХХІст. почали відводити провідну роль уже не традиційним факторам та складовим репродуктивної системи, які характеризують, власне, економічне середовище: економічному росту, макроекономічному балансуванню (так, як це, наприклад, робили Макконел К.Р., Брю С.Л. [4, с. 47], — а тим аспектам відтворення в широкому розумінні, які пов'язані із постановкою завдань розвитку [5, с. 46—50], формування екологічно дружньої системи господарювання.

З огляду на вищесказане можна зазначити, що людина не є самодостатньою живою істотою, а людство — самодостатньою системою у Всесвіті, що живе відокремлено від більш загальних систем та виключно за свої-

ми законами. І людина, і людство, в цілому, вимушені співіснувати з біосистемами всередині природи і є частиною її. Ця єдність зумовлена, перш за все, функціональною нерозривністю природного життєвого довілля і людини.

Простежується, що на більш ранніх етапах антропогенного навантаження, які відповідали аграрному та ранньоіндустріальному розвитку суспільства, вплив на навколишнє середовище відбувався за рахунок природних ландшафтів і утворення мінімальних продуктів життєдіяльності людини. Такі навантаження не впливали негативно на природні системи самовідтворення та базувались на використанні ресурсів у їхній натуральній, первісній або слабопереробленій формі. В процесі індустріалізації суспільства обсяги природокористування та вплив процесів виробництва на довкілля стають значно більшими. Перероблені ресурси набувають недружні природні форми (радіоактивні відходи, терикони тощо), що означає виникнення техногенного природокористування та антропогенного впливу на природу, надвеликі масштаби забруднення природного довілля. Можна погодитись із авторами, які відзначають, що в "теперішній час процес виробництва, безсумнівно, організований краще, ніж процес усунення викидів" [8, с. 26—27].

Із завершенням антропосоціогенезу максимальний прибуток у глобальній економіці забезпечується розвитком нових технологій. Надлишкова додаткова вартість виникає як за рахунок інтелектуального капіталу, так і за рахунок експлуатації економічно відсталих держав. Відтак, характер соціально-економічних, виробничих відносин став повністю визначати параметри взаємозв'язку природних і соціальних процесів. Тимчасово виникла ілюзія відірваності соціального від природного. І лише на етапі становлення постіндустріального суспільства, коли екологічні чинники та чинники природних ресурсних обмежень одночасно проявили свою дію, закономірно прийшло усвідомлення небезпеки безмежного використання технологічних можливостей з метою отримання прибутку.

ВИСНОВКИ

Людство пройшло три етапи розвитку в сфері функціонування суспільства та природи.

Перший етап характеризувався повною залежністю суспільства від природи. На цьому етапі божественний логос, Світовий ро-

зум, який панує над усім світовим перебігом подій від небесних світил до діянь людини, узгоджується у величну гармонію єдиного великого круговороту. Так як люди є мало-свідомі цього у своєму традиційному "невігластві", вони, залучені до цієї гармонії у своєму бутті та діяннях, також виступають представниками та виконавцями цієї високої, невідомої їм волі. Ще філософ, мудрець Геракліт добре усвідомлював існування цієї прихованої сутності, на відміну від сліпої та глухої маси зі своєю тваринною притупленістю. Усі людські закони живляться від одного, божого: оскільки він панує так просторо, як бажає, вистачає його на всіх і людські закони йому підпорядковані. Для архаїчних натурфілософів ще далеким є виокремлення економіки. Людство жило у відносній гармонії з природою, незважаючи на вищенаведені окремі факти знищення тих чи інших видів природних ресурсів.

Настання другого етапу проходить разом зі зростаючим технічним розвитком, зокрема зі створенням механізмів, що уможливили пришвидшене добування природних ресурсів, та з початком зародження фінансово-банківської системи. Другий етап можна охарактеризувати як позбавлення залежності людини від природи. Унаслідок розвитку індустрії та створення комфортних умов життя людина створила ілюзію повної незалежності від природи. Саме вона і призвела до нинішньої критичної еколого-економічної ситуації як на планеті в цілому, так і в окремих її регіонах.

Сьогодні ми можемо стверджувати, що настав третій етап в історії розвитку людської цивілізації, пов'язаний з ознаками індустріального та постіндустріального суспільства, який характеризується усвідомленням нової залежності людини від природи на сьогоднішньому, новому витку цивілізаційного розвитку. Така залежність є об'єктивною, оскільки людина ніколи, ні за яких обставин не може позбутися залежності від природи з тієї простої причини, що, по-перше, сама людина є органічною складовою природи; по-друге, природа є єдиним джерелом матеріального багатства народів. За допомогою праці й капіталу людина лише використовує природу, забираючи з її скарбниці трансформовану і накопичену на земній кулі сонячну енергію у вигляді біологічно відновних ресурсів (які утворюються в процесі фотосинтезу) та невідновних ресурсів (які утворилися в процесі довготривалої геологічної еволюції).

Можна висловити гіпотезу про те, що виділений нами третій етап в історії розвитку людської цивілізації, етап глибокого усвідомлення нової залежності людини від природи, повинен тривати якомога довше. Людство повинно рішуче позбавитися ілюзії своєї незалежності від природи. Це допоможе вирішити надзвичайно актуальну проблему виживання і довготривалого сталого розвитку сучасного суспільства.

Історичний погляд на проблему природокористування в її сучасному розумінні як на триєдиний процес використання, охорони і відтворення двоєдиних компонентів екологічної системи — природного життєвого довкілля та його ресурсів, — дозволяє з достатньо чітких наукових позицій підійти до розгляду сучасної проблеми збалансованого природокористування в контексті розвитку світової економіки.

Література:

1. Брест Д., Тураев Б. История Древнего Египта. — Мн.: Харвест, 2003. — 832 с.
 2. Вернадський В.И. Биосфера и ноосфера. — М.: Наука, 1989. — С. 20.
 3. Гринів А.С. Україна і світ: Екологічні імперативи розвитку національної економіки // Економіка України у XXI столітті: ретроспектива і перспектива: Доповіді Асоціації вчених "Еліта економічної науки Львова" / За ред. докт. екон. наук, проф. С.К.Реверчука. — Львів: ЛНУ, 2002. — 475 с.
 4. Макконнел К.Р., Брю С.А. Макроекономіка/Пер. з англ. — Львів: Просвіта, 1997. — С. 47.
 5. Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи України: колективна монографія/За заг. редакцією к.е.н., доц. Рубіна Л.В. — Львів: Камула, 2004. — 174 с.
 6. Нерсесов Я.Н. Тайны Нового Света. От древних цивилизаций Колумба. — М.: Вече, 2001. — 512 с.
 7. Туниця Т.Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст. — К.: Знання, 2006. — 300 с.
 8. Патури Ф. Растения — гениальные инженеры природы. — М.: Прогресс, 1982. — 271 с.
 9. Кульчицький Я.В. Екологічні аспекти становлення національної економіки України. Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи України: колективна монографія/За заг. редакцією к.е.н., доц. Рубіна Л.В. — Львів: Камула, 2004. — 174 с.
- Стаття надійшла до редакції 04.06.2010 р.*